Akademie výtvarných umění v Praze
Studijní program Výtvarná umění
Ateliér Nová média 2

DIPLOMOVÁ PRÁCE

JSME DCERY ČARODĚJNIC, KTERÉ JSTE NESTIHLI UPÁLIT: KOLEKTIVNÍ PRŮZKUM RITUÁLU

WE ARE THE DAUGHTERS OF THE WITCHES YOU COULD NOT BURN: COLLECTIVE RESEARCH OF THE RITUAL

Vypracovala: Martina Ševčíková (Malinová)
Vedoucí diplomové práce: MgA. Kateřina Olivová Ph.D., MgA. Darina Alster
Oponent*ka diplomové práce: Bc. Adam Borzič

Akademický rok 2022/2023

Úvod 2
Rituál je umění 3
Rituál je dočasná autonomní zóna 4
Rituál je magie 6
Rituál je společenství/komunikace 6
Rituál je terapie 7
Rituál je proces 8
Závěr 9
Zdroje a literatura 10

Úvod

Rituály provázejí celý můj život. Setkání s rituálem je nevyhnutelné, každý život začíná porodem, jedním z největších přechodových[1] rituálů. Rozhodla jsem se přistoupit k rituálu jako možnosti umělecké praxe na pomezí performance a autoterapie[2] a zkoumat, zda je jeho síla aplikovatelná na (nejen) můj současný život člověka žijícího uprostřed Evropy. Rozhodla jsem se použít rituály ke zkoumání sebe samé a zároveň samu sebe ke zkoumání rituálu. K tomuto průzkumu jsem během procesu přizvala další osoby. Tak vznikl kolektiv a *Kolektivní průzkum rituálu*, moje diplomová práce.

Vytvářím rituály pro různé aspekty života (tělo, rodina, emoce, energie, mysl, povolání, duše) a pro rituály formu, kterou lze považovat za umělecký výstup, matérii.

První rituál: *Energie*. Čerpám z Alejandra Jodorowského - upravuji, rozšiřuji a přerámovávám jeho *magický akt*[3]. Několik měsíců třídím věci, sentimenty, skládku duše, pálím je na své 36. narozeniny. 32 kilogramů. Z popela tvořím šperky.

Během prvního rituálu přijde myšlenka: *Zkoumat sebe a zkoumat mimo sebe, druhé, ostatní. Dělat to kolektivně. Zkoumat, tvořit, sdílet.* Vytvářím otevřenou výzvu ke kolektivnímu zkoumání rituálu. Otevřený prostor, v němž se ponoukám ke zkoumání sebe, svých kořenů, těl a zároveň podporuji uměleckou praxi účastnících. Průzkum je možné si představit také jako hru, jejíž pravidla utváříme. Součástí a podmínkou zkoumání je vlastní tvorba *uměleckého* díla založeného na jednotlivých rituálech a artefaktech, které jsou *rituálními předměty*. Důležitým aspektem průzkumu je zkoumání forem, druhů a definicí rituálu.

---

[1] Přechodové rituály poprvé pojmenoval a popsal v roce 1909 antropolog Arnold Van Gennep v knize *Rites de Passage*, ustanovil pojem liminalita - liminální fáze rituálu, pomezí, které je ústřední fází přechodového rituálu.
[2] Pojem autoterapie používám v nejširším slova smyslu jako samoléčba nebo sebeléčba.
[3] Více o jeho práci a aktech v knihách *Psychomagie: Nástin panické terapie* (Praha: Malvern, 2015) nebo *Manual of Psychomagic: The Practice of Shamanic Psychotherapy* (Toronto: Inner Traditions, 2015).

Na základě mé výzvy vzniká v prosinci 2022 skupina 20 lidí z různých zázemí a různých zkušeností. Komunikujeme korespondenčně. Odesílám obálky se zadáním prvního rituálu do Česka, Vídně, Peru a Indie. Čekám. Na konci měsíce mi přicházejí obálky s texty, fotkami, díly. Vytvářím archivy. Mezitím připravuji druhý rituál.

Rituál druhý: *Toxické vztahy*. Vyrábím betonové koule. Každá reprezentuje jeden z toxických vztahů. Koule nosím na těle 48 hodin. Postupně je od sebe odděluji, vědomě a s procítěním toho, co se děje: strach, moc, smrt, lenost, sociální média. Koule rozbíjím a z jejich prachu vyrábím křehké, rozbitné objekty. Pak zadání strkám do obálek a posílám ostatním. V obálkách se mi vrací nejen předměty a praktické výstupy zkoumání ostatních, ale také jejich myšlení o rituálu. Každá z nás se pokouší o vlastní definice během praxe. Některé opakující se myšlenky - teze - zde nyní představím a pokusím se je zasadit do kontextu.

Rituál je umění

Rituál má dvě sféry: myšlenku a děj. V rituálu je subjekt, směr a pohyb.

Martina a Hana

Definice rituálu, o níž se antropologové a antropoložky pokoušejí od začátku jejich zkoumání, se zdá podobně složitá jako definice umění. V obou případech narážíme na nemožnost popsat cosi neviditelného, vznešeného, symbolického a vnitřního. Pro můj výzkum je nejdůležitější definicí popis antropoložky Fiony Bowie, která tvrdí, že "rituál poznáme, když ho před sebou vidíme"[4], protože se dle mého názoru dá stejně dobře aplikovat na umělecké dílo a vytváří spojnici mezi chápáním rituálu a tvorby uměleckého díla. Lze zároveň říci, že umění je rituál? Konceptuální umění znamená přiznané přiblížení se k rituálu - ke spojení akce a myšlenky, v rámci kterého se tvoří umění, které nelze vidět přímo, pouze skrze objekty, artefakty a akci. Konceptuální dílo se primárně nezakládá na vizuálním, ale jeho podstata je tvořena myšlenkou – ideou. Původní estetické vlastnosti díla jsou odstraněny a objevuje se nové umělecké dílo zbavené estetických měřítek, které nemusí být nutně estetickým a ani objektem. Filozof Timothy Binkley tvrdí, že „estetika se mylně domnívá, že uměleckost díla spočívá v jeho vzhledu, ten není podmínkou, protože není to jediné, co v díle nemůžeme opomenout, že dílo existuje v nějakém kontextu konkrétní kultury."[5] Binkley dále tvrdí, že porozumět uměleckému dílu znamená porozumět jeho myšlence a tím se shoduje se Solem LeWittem, který říká, že umělecké dílo je tak

[4] BOWIE, F. (2008) *Antropologie náboženství*, Praha: Portál, str. 149
[5] BINKLEY, T. (1977) *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 35, No. 3., s. 266

dobré, jako je myšlenka za ním, a také s Josephem Koshuthem, který přichází s tvrzením, že umělecké dílo a myšlenka jsou to stejné.[6]

Zásadní rozdíl mezi rituálem a konceptuálním uměním spočívá v opakovatelnosti, komunitě a pravidlech. Antropolog Robert F. Murphy píše, že ”všechny rituály jsou kolektivní záležitostí a ve všech představují shromáždění lidé i celebranti zvláštní posvátný rámec a podmínku daného rituálu. Rituály jsou inscenované události, které se pokaždé řídí standardními předpisy.” V tomto srovnání ani inscenované konceptuální dílo dle pravidel s účastí ostatních, jakým může být například dílo 4′33″ Johna Cage nebo Rhythm 0 Mariny Abramovič neobstojí jako rituál, protože nesplňuje podmínku opakovatelnosti. Pokud bychom ale podmínku inscenace 4′33″ žádali po každém studentovi nebo studentce umění, vytvořili bychom rituál založený na umělecké praxi. Religionista Gavin Brown tvrdí, že každá performance se odehrává podle scénáře, a jako taková splňuje podmínku opakovatelnosti. Brown tvrdí, že rituál i performance jsou v mnoha aspektech totožné. Zmiňuje několik odlišností, z nichž důležitou je, že performance je vždy *akcí pro*[7] (někoho druhého), zatímco rituál je akcí pro jeho aktéry. Rozdílem je také přítomnost emocí a práce s nimi. Jestliže se vyvolání emocí stává důležitou součástí rituálu, konceptuální umění si tento cíl neklade.

V mé diplomové práci se kolektivní rozměr i rozměr pravidel a zadání (scénáře) objevily spontánně, stejně jako opakování a předávání rituálu, který už není dílem jedince. Jedinečným zůstává pouze předmět - objekt - umělecké dílo, které během něj vzniklo.

Rituál je dočasná autonomní zóna

Do věcí se vrhám, méně je promýšlím. Aby se děly, aby se věci daly do pohybu, i za cenu překotnosti.

Hana

Tato kapitola se původně jmenovala *rituál je chaos*. Rituál se jeví jako chaos, pokud neznáme jeho vnitřní dynamiku a stojíme mimo něj. Může být považován za nepředvídatelný a svobodný způsob vyjádření, ve kterém dochází k uvolnění, proměně, zážitku, který není *vhodný* do každodennosti. Zde narážíme na pozici pozorovaného a pozorovatele a neschopnost být obojím. Pokud zkoumáme rituály hlouběji, můžeme se přesvědčit, že tyto chvíle rituálního chaosu často posilují společenský řád a mohou složit jako řízené a ohraničené *upuštění páry*[8]. Rigidní rituály mohou být naopak opakem spontaneity.

[6] CRAY, W. D. (2014). Conceptual Art, Ideas, and Ontology, s. 235
[7] BROWN, G. (2003). Theorizing Ritual as Performance: Explorations of Ritual Indeterminacy. *Journal of Ritual Studies* 17, str. 5
[8] Viz film *Šílení mistři*. U nás byla za takový rituál považována Valpuržina noc, dnes Pálení čarodějnic.

Antropolog Victor TURNER ve své knize Průběh rituálu píše: *Co bych však ještě rád zmínil, jakožto svým způsobem exemplární, je pojetí rituálu jako prostoru a času, kde se lze oddat v běžném čase nepřípustnému chování. Ovšem transparentní porušování řádných pravidel v průběhu rituálu, kdy se připustí chaos, slouží k posílení obvyklého řádu, posílí pocit kontroly nad těmito neřádnými silami.*[9] Narážíme zde opět na podobnost rituálu a umění. Pokus o revoltu a subverzi - a pozdější přijetí této revolty institucemi a trhem - je typickým znakem avantgardního umění.
Raději než chaos bych proto rituál nazvala dočasnou autonomní zónou. Ačkoli se propojení termínu odkazující na krátké prožitky anarchistické utopie, a může se tedy zdát v rozporu s pravidly rituálu, nemohu se ubránit dojmu, že v našem Kolektivním průzkumu byly právě tyto dočasné autonomie důležitým prvkem. Na každé z nás zůstává, zda individuální prožitek použije k posílení vnitřního řádu, k ochutnávání svobody, nebo ke vzpouře.

Historie říká, že revoluce směřuje k "trvalému zřízení", nebo přinejmenším k ustálení, zatímco vzpoura je jen "dočasná". V tomto smyslu je vzpoura "vrcholným zážitkem" v protikladu k normálnímu, "řádnému" vědomí a prožívání. Jako festivaly, ani vzpoury se nekonají každý den--to už by nebyly "mimořádné." Avšak právě takové vypjaté chvíle dávají tvar a smysl celému životu. Šaman se vrací--nemůžeš stát na střeše napořád - ale věci se změnily, došlo k posunům a propojením - zůstal rozdíl, píše o dočasné autonomní zóně Hakim Bey, a pokračuje: *“Pokud JE historie "čas", jak se prohlašuje, pak povstání je okamžik který vyraší z a mimo čas, přestoupí "zákon" historie. Pokud JE stát historie, jak se prohlašuje, pak vzpoura je zakázaná chvíle, neodpustitelné popření dialektiky - posunutí pólu, průlet komínem, šamanský manévr hýbající vesmírem v "nemožném směru".”*

Své rituály chápu jako povstání, jako příležitost složit tabulky, přestat na chvíli vydělávat peníze a pečovat o děti. Přesto tento čas vzpoury sama dobrovolně definuji souborem pravidel, nastavuji mantinely rituálu sloužícího k prožití utopie. Buduji autonomní skupinu jako dočasnou tlupu. Nic neposílí člověka víc než vědomí, že je součástí skupiny. Nic člověka víc nezpasivní než pocit, že někam patří.

[9] TURNER, V. (2004). *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, str. 52

Rituál je magie

Tíhnu k prožívanému, individuálnímu či sexuálnímu mystickému prožitku, ve kterém má člověk s vyšší mocí spíše partnerský vztah než podřízený.

Iva

Pokud přemýšlím o vztahu rituálu a magického světa, vztahuji se k pojmu *posvátna*, jak ho chápe Mircea Eliade. Posvátný znamená speciální, zvláštní, významný, duchovní, nadpřirozený, tajemný, mystický. Posvátno zahrnuje symboly, mýty, rituály, ezoteriku, mystéria, magii.[10] Domnívám se, že tento pojem může budit v západním člověku opovržení. V mé diplomové práci navádím členky skupiny ke zkoumání těchto dílčích pojmů a zároveň sama přemýšlím, do jaké míry a čím je čas rituálu *posvátný* a jak se liší od času *profánního*. Zvláštní, mysteriózní význam je z části způsoben mým rozhodnutím, touhou zažít něco neobyčejného, na tom se shoduji s většinou účastnic průzkumu. Z části je mystičnost dána pojmenováním, pravidly a odlišením se úkolů do našeho běžného prožívání. Nejvíc si ale *magii* v rituálech představuji jako ochotu otevřít se a naslouchat sama sobě, která nám připadá magická proto, že si ji nedovolujeme v běžném životě. V průzkumu vědomě nenavazuji na žádné konkrétní čarodějnické, mystické nebo šamanské tradice, pokouším se o syntézu tradic a důležité je pro mě vložení vlastní imaginace do jednotlivých rituálů a následné tvorby. Účastnictvo průzkumu pokrývalo škálu přístupů od velmi posvátných (jejich rituály zahrnovaly tradiční posvátné zpěvy, modlitby, oltáře apod.) až po poměrně profánní (zkoumající přístup, kdy je rituál omezen pouze na zadání a plnění, aniž by do procesu vstupovali další magické předměty nebo akty).

Rituál je společenství/komunikace

Kolektivní průzkum rituálu mi slouží jako prostor pro pokoru. Jako místo, na kterém mohu svlékat své ego a oblékat si společenství.

Martina

Vytváříme kolektiv. Individuálně prožíváme kolektivní. Nikdy jsme se nepotkaly v čase a místě, přesto sdílíme něco *velkého*. Vedu dialog. Navazuji vztahy skrze korespondenci, umění, terapii. Spontánně vznikla skupina 20 žen, ačkoli výzva byla otevřena všem bez rozdílu genderu.

Tento aspekt usnadňuje zadání rituálů a přibližuje mě k mnoha účastnicím, vzniká ženský safe space. Tento aspekt pokřivuje průzkum rituálu, protože v něm polovina populace není zastoupena. Z 24 přihlášených byli i dva muži, ale nakonec se rozhodli do průzkumu nejít,

[10] Více k tématu Mircea Eliade v knize *Posvátné a profánní* (Praha: OIKOYMENH, 2006).

stejně jako dvě další ženy. Myslím, že prahovost byla v kanálech, kterými jsem výzvu šířila[11], také v tom, že já sama jsem žena a odpovídá to i mé zkušenosti z jiných seminářů a rituální praxe, kde většinu účastnictva tvoří ženy.

"Rituály odhalují hodnoty na jejich nejhlubší úrovni… Člověk v rituálu vyjadřuje svoje nejdůležitější pohnutky, a protože výrazové formy podléhají konvencím a jsou závazné, jsou zjevované hodnoty hodnotami skupiny. Ve studiu rituálu spatřuji klíč k porozumění společnostem člověka,"[12] píše Monica Wilson během zkoumání rituálů v Tanzánii. Pokud je rituál kolektivní záležitost, jak uvádím výše, je zároveň zvěcněním - zjevením hodnot skupiny. Alespoň základní shoda na hodnotách je předpokladem účasti na rituálu. Stejně je tomu v naší skupině. Předpokladem našeho zkoumání je *vztah* k rituálu a vztah k tvorbě. Nevím, zda náhodou nebo nutností, ale v průzkumu nás spojuje i gender, vzdělání a zkušenost s nějakým druhem duchovní praxe.[13]

Důležitým prvkem našeho kolektivu je podpora a péče. Osobně považuji tyto hodnoty za součást feministické praxe, kterou uplatňuji ve vlastní tvorbě[14]. Volím nástroje dostupné a nízkoprahové. Zadání rituálu putuje na různá místa, do schránek mnohočetných matek, prekarizovaných pracujících i cestovatelek po Indii. Rituály jsou otevřené změnám a každá z účastnic si je může přizpůsobit svému rytmu a způsobu života. Zároveň podporuji a sdílím tvorbu s těmi, kdo neměly privilegium stát se studujícími umělkyněmi. Mail artu se věnuji i v jiných projektech, protože se v něm snoubí dostupnost a matérie. Při konzumaci umění se často musíme rozhodnout mezi jedním nebo druhým. Mezi dostupným uměním, které je možné vyhledat na internetu, a uměním, které čeká na publikum převážně v galeriích ve velkých městech.

Rituál je terapie

Rituál je pro mě něco neviditelného, co nás hojí. Zásadní je záměr a modlitba na začátku.
Kateřina

Kolektivní průzkum rituálu byl od začátku vědomě a přiznaně použit jako časoprostor ke zkoumání sebe samé. Domnívám se, že takové poctivé zkoumání spojené s tvorbou s sebou přináší terapeutický rozměr umělecké praxe. Rituál sám o sobě psychologicky snižuje nervozitu a nejistotu, může zvyšovat pocit bezpečí a jistoty.[15]

---

[11] Krom svých sociálních sítí (FB, IG) jsem využila kanály Ateliéru Nových médií 2 a mailing list www.selfcareclub.cz. Většinu oslovených netvořily ženy, ale ukázalo se, že ženy si mezi sebou výzvu šířily a nabalovaly se na sebe.
[12] WILSON, M. (1954) Nyakyusa ritual and symbolism, in American Anthropologist, vol. 56, No.2, Part I, 234
[13] V dotazníku, který jsem posílala účastnicím skupiny, uvedly všechny ženy zkušenost s nějakým typem duchovní praxe - meditace, jóga, psychedelika, rodinné konstelace a podobně.
[14] Viz. film *Žena-růže-píseň-kost* nebo dílo *During this period we take full responsibility*, v rámci kterého vznikl manifest péče.
[15] LADD, K. L., & SPILKA, B. (2005) Ritual and Prayer: Forms, Functions, and Relationships, s. 452.

Pokud v úvodu zmiňuji podobnost umění a rituálu, chci krátce zmínit i terapeutický význam umění. Tento význam může být autoterapeutický, pro toho, kdo umění vytváří, nebo terapeutický pro ty, kdo se umění účastní jako diváctvo. Příkladem autoterapie je celý terapeutický směr - arteterapie, který zkoumá a využívá významnost tvorby pro psychické zdraví. [16] Význam terapie tvorbou je zkoumán exaktními vědami a díky odhalování jejího potenciálu se stává součástí psychoterapie. Například elektroencefalografie ukazuje, že aktivita mozkových vln je stimulována procesem tvorby umění, který aktivuje alfa vlny spojené s klidovým stavem.[17] Stejně tak percepce uměleckého díla má schopnost vyvolat emoce nebo spustit psychologické procesy v člověku.

Kolektivní rozměr z mé rituálně-umělecké autoterapie učinil terapeutickou skupinu, jejíž existence měla dopad na mou vlastní praxi a pomáhala mi pracovat na rituálech pravidelně, soustředěně a zodpovědně. V mých dílech se terapeutický rozměr objevuje opakovaně, a to záměrně i náhodou. Svými filmy se utkávám se sebou i se společenským útlakem, v artefaktech zpracovávám témata, která jsou pro mě důležitá a jejich zhmotnění vede k uvolnění energie.[18]

Rituál je proces

Svět se neustále mění. Cítila bych se v bezpečí, kdyby zastavil v jednom momentu a já bych byla obklopena tím známým.

Tereza

Tvrdím-li, že rituál je proces a že umění je rituál, ráda bych se nyní krátce zaměřila na proces vytváření mé diplomové práce - uměleckého díla. Přistoupila jsem k tvorbě diplomového díla jako k rituálu. Nechávala jsem se vést a otevírala se všemu, co jsem během rituálů prožívala. Tak například vstoupil do mé práce kolektivní rozměr. Tak se objevila pravidla a definice, časy, data, uzávěrky. Během procesu jsem se vracela také k reflexi tvorby a k myšlení o rituálu a umění. Pokud bych měla charakterizovat svoji diplomovou práci, jde o umělecké dílo, v němž se střídá důraz na myšlenku s důrazem na tvorbu (objektů). Nestavím jedno nad druhé a souhlasím s Vazanem a Heyerem, že *každé*

---

[16] Arteterapie vychází z myšlenky, že tvůrčí proces při vzniku umění je léčivý, má vliv na zlepšování kvality života a je formou neverbální komunikace myšlenek a pocitů, Využívá se ke zlepšení kognitivních, senzorických a motorických funkcí, posilování sebeúcty a sebeuvědomění, kultivuje emoční odolnost, podporuje vnímání, zvyšuje sociální dovednost, snižuje náchylnost ke stresu, řeší úzkosti a pomáhá předcházet problémům. Viz. American Art Therapy Association, 2017

[17] ELINS, D. & GADOS, M. (2016) Medical Art Therapy Applied to the Trauma Experienced by Those Diagnosed with Parkinson's Disease" in *Art Therapy, Trauma and Neuroscience: Theoretical and Practical* Perspectives, ed. Juliet L King, New York: Routledge Taylor and Francis Group, s. 201.

[18] V roce 2021 jsem např, vytvořila přesýpací hodiny naplněné mateřským mlékem, které symbolizovaly nekonečný čas kojení a zároveň bezčasí raného mateřství - tento objekt mi pomohl zvěcnit téma mateřství, které jsem předtím jinak mentálně ani fyzicky uchopit nedokázala. V roce 2023 jsem udělala krátký video film PRSA, který byl zpovědí o mých prsou a na který publikum (svými slovy) reagovalo jako na *terapeutický* a *podpůrný* film.

výtvarné dílo je jak fyzické, tak konceptuální, i když jeden aspekt může být důležitější než druhý. Je fyzické v tom smyslu, že je buď objektem nebo uměleckou událostí, a je konceptuální v tom smyslu, že je výsledkem myšlenky umělce.[19]

Závěr

Rámec, který jsem své tvorbě dala a který jsem pojmenovala jako průzkum rituálu, měl význam v mém přístupu k celé věci. Určil větší míru závažnosti a přiměl mě přemýšlet nejen o umění a tvorbě, ale také o *posvátnosti* a všednosti, magii nebo terapeutickém přesahu kolektivní tvorby. Kolektivní průzkum rituálu byl mým nejdéle trvajícím dílem. Půlrok, který jsem strávila jeho tvorbou, mi umožnil ponor do několika oblastí, které popisuji výše. Dílo se spontánně stalo komunikací a komunitou. Toto *kolektivní* mi posloužilo jako prostor pro pokoru. Setkání s myšlenkami, nápady, reflexí a díly ostatních mi umožnilo svléknout si ego a obléknout si společenství. Průzkum se stal dočasnou autonomní zónou. Chvílí, kdy jsem se oddávala posvátné rebélii, abych se znovu a znovu vracela do role studentky, matky, učitelky, partnerky. Během procesu jsem narážela na limity své i na limity skupiny. Musela jsem se zastavovat a přijímat změny, vracet se k vnímání *posvátna* a přitom myslet na termíny, uzávěrky a finance. A to všechno se mnou dělalo 19 lidí, z nichž některé nikdy nepotkám.

Během tvorby jsem se vracela k matérii. Pracovala jsem s betonem, papírem, hlínou, epoxidem, popelem. S několika materiály jsem se setkala poprvé, s dalšími poprvé jako s materiálem pro *umění*. Pokud tento poslední přechodový rituál *diplomování* má být mým posledním rituálem v průzkumu a posledním dílem vytvořeným na AVU, věřím, že jsem připravena nést všechno, co změní, vezme a přinese.

[19] VAZAN, W., & HEYER, P. (1974). Conceptual Art: Transformation of Natural and of Cultural Environments. *Leonardo*, *7*(3), str. 202

Zdroje a literatura

BINKLEY,, Timothy (1977), *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 35, No. 3.

BOWIE, Fiona (2008). *Antropologie náboženství*. Praha: Portál.

BROWN, G. (2003). Theorizing Ritual as Performance: Explorations of Ritual Indeterminacy. Journal of Ritual Studies, 17(1), 3–18.

CRAY, W. D. (2014). *Conceptual Art, Ideas, and Ontology*. The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 72(3), 235–245.

ELIADE, Mircea (2006) *Posvátné a profánní*. Praha: OIKOYMENH.

ELINS, D. & GADOS, M. (2016) Medical Art Therapy Applied to the Trauma Experienced by Those Diagnosed with Parkinson's Disease" in *Art Therapy, Trauma and Neuroscience: Theoretical and Practical* Perspectives, ed. Juliet L King, New York: Routledge Taylor and Francis Group

KING, Juliet (2016). *Art Therapy, Trauma and Neuroscience: Theoretical and Practical* Perspectives. New York: Routledge Taylor and Francis Group.

LADD, K. L., & SPILKA, Bernard. Ritual and Prayer: Forms, Functions, and Relationships (2005). In Paloutzian, F. R., & Park, C.L. (Eds.). *Handbook of Psychology of Religion and Spirituality*, 441-456. Guilford Publications.

TURNER, Victor Witter (2004). *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press.

VAZAN, W., & HEYER, P. (1974). Conceptual Art: Transformation of Natural and of Cultural Environments. *Leonardo*, *7*(3), 201–205.

WILSON, Monica (1954) Nyakyusa ritual and symbolism, in American Anthropologist, vol. 56, No.2